

TOPOGRAFÍA DA MEMORIA: IDENTIDADE E CULTURA EN *GALLEGO*, DE MIGUEL BARNET

Antonio Carreño*
Brown University

A José Amor y Vázquez

Galicia está probe
pr'a Habana me vou
jados, adios prendas
de meo corazón!

(Rosalía de Castro)

A emigración é un troco de espazos, de vidas, de xentes, de culturas: un estar fisicamente nun aquí, inmediato, directo, actual e nun imaxinado alá, afectivo, familiar, afastado. Implica unha radical escisión: un ser cun presente sempre arraigado noutro que xa é pasado, memoria, nostalxia, sentimento, imaxinación. O espazo perdido tórname, coma nos afastados *Idilios* de Teócrito, na mítica Arcadia que se bota de menos; e o novo, nunha utópica e idealizada promesa. O proceso de aprendizaxe no novo espazo é con frecuencia dantesco: da posible chegada a un prometido paraíso (a bíblica "Terra prometida") ó desesperado camiñar por un inframundo marxinal que ten como trazos máis definidos a pobreza, o

desemprego, a discriminación, o afastamento. O novo espazo reverte a utopía inicial, conxélaa. O espazo arredado faise presente imaxinario na mente de quen, desde o novo, o compara e idealiza baseándose en contraposicións e radicais diferencias. Para o galego que acaba de chegar á perla do Caribe, Cuba é sol, Galicia, sombra; o centeo da árida paraxe celta reverte en esvelta cana de azucre no espazo tropical; a adusta vida do labrego na mísera aldea galega, nun divertido camiñar, xa na Habana, por un áxil porto marítimo cheo de vendedores ambulantes, de froitas tropicais, de voluptuosas damas. O amarelento gran do centeo, cultivado en estivadas semirrocósas, áridas, nas que se sitúa a aldea galega, vólvese no branco azucre, suave á vista, afago dos sentidos. "La idea de Cuba era como ir al paraíso. En Cuba había dinero hasta en los racimos de uvas, eso decían allá. Luego me di cuenta de que aquí casi no conocían la

* Catedrático "W. Duncan MacMillan Family in the Humanities".

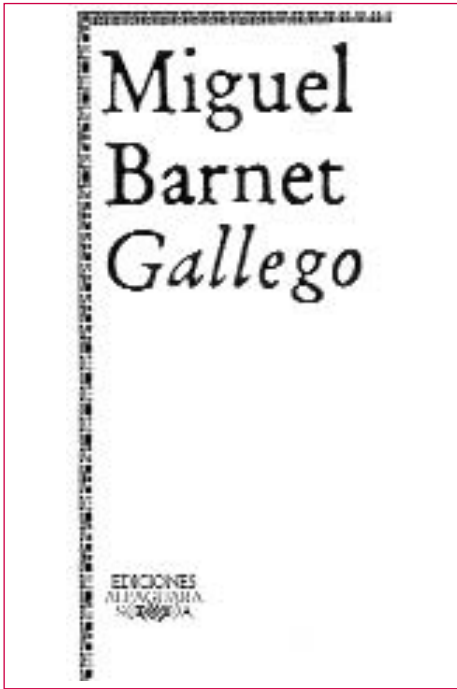
uva. Pero era un decir de allá por el hambre que pasábamos y las ganas que teníamos todos de salir de la guerra de Marruecos y de la pobreza”. Tal pensa Manuel Ruiz, o personaxe do relato testemuñal *Gallego*, de Miguel Barnet (Madrid, Ediciones Alfaguara, 1981, 25)¹. Miguel Ruiz comunícalle á súa moza antes de saír para a Habana: “—Casimira, vou pra Habana, donde dicen que se ganan moitos cartos, e en canto teña algúns xuntos, volverei pra casarme contigo” (*Gallego*, 31).

Baseado no imaxinario testemuño de Manuel Ruiz, quen se dobra con outros posibles nomes (Antonio, Fabián, José), Barnet desenvolve con gran pericia de documentación o duplo proceso, complexo, da apropiación dunha identidade: un galego que, no proceso de ir a Cuba e volver á Península, pasa a ser cubano aínda que sen deixar de ser galego. Narrada desde a memoria feita actualidade e presenza, xa triunfante a Revolución cubana, a vida de Manuel Ruiz é a nova *Odisea* de quen vén a Cuba, volve a Galicia para finalmente asentarse, xa camiño da vellez, na illa caribeña. O presente continuo do relato fíao a memoria e a experiencia dunha aprendizaxe con vellas

raizames míticas. O testemuño recollido, gráfico, testemuñal, configura a ilación do relato. Implica unha serie de soportes externos e colectivos. É alternativo (aquí, alá) e alternante: un espacio a xeito de *teatrum mundi* (A Habana) que evoca outros cheos de voces (a aldea do avó, da nai, da irmá). *Gallego* xunta espazos afastados e presentes: rúas, casas, terras, portos marítimos (Vigo, A Habana, A Coruña). A adquisición da nova identidade (“llegó el galleguiri”, *Gallego*, 99) supón un continuo proceso, continxente e ambiguo, de exclusión e de apropiación. Outros autores cubanos de orixe galega, que preceden a Barnet (Linos Novás Calvo, Carlos Montenegro, Ángel Lázaro), apuntaron en parte a tal dilema aínda que en menor grao, en distinta forma xenérica e extensión.

O testemuño escrito en primeira persoa, en forma autobiográfica, da boca deste galego (Manuel Ruiz) que, empobrecido, chega á Habana, marca un complexo xogo de identidades. Confirmase como historia individual: “Yo no cuento sino lo que he visto, lo que he vivido. Los cuentos valen cuanto tienen de verdad; si no son cuentos huecos. No digo que no me dé a cavila-

1 Miguel Barnet (Habana, 1940-) considérase de formación etnólogo. Traballou cinco anos no Instituto de Etnoloxía e Folclore da Academia de Ciencias. O seu programa literario, explicouno nunha ocasión, é “combinarlo todo un poco y salirme de los esquemas. Detesto los esquemas”. Noutra ocasión indica: “Hay una simbiosis, hay una identificación muy grande entre el protagonista y el gestor de la novela de testimonio”. Libros de consulta e biografías son o material do que bota man. A historia aparece porque é a vida dun home que pasa por ela, combinando antropoloxía e literatura: a historia “la gente sin historia”. De feito, para o relato *Gallego*, Barnet documentouse nos arquivos da Sección Galega do Instituto de Literatura e Lingüística da Academia de Ciencias de Cuba e tratou de reflectir, a través do personaxe Manuel Ruiz, a contribución humana que o emigrante galego lle entregou á historia de Cuba, “Su vida es parte de la vida de nuestro país”; observa que “contribuyó a crear nuestra personalidad nacional” e, como tal, é parte anónima da súa historia.

Portada de *Gallego*, de Ediciones Alfaguara, 1981.

ciones, pero a cuentos por gusto no. El que miente se queda luego con la culpa arriba si es hombre de ley” (*Gallego*, 152). A chegada á nova cidade (A Habana) e a volta posterior á aldea de Arnoisa (Pontevedra), para unirse á familia e probar nova fortuna, co consecuente fracaso, e segunda pasaxe á Habana, xa desde un campo de concentración en Francia, terminada a Guerra Civil, establece o *pathos* tráxico de quen se ve como outro para volver, física ou mentalmente, ó eu previo. Tal dobraxe establece novos signos de representación. A memoria serve de transvase continuo de espazos. Dobra, unifica e diferencia.

Funciona a xeito de metonimia transcultural. Articula o texto autobiográfico. Idealiza o afastado e desacraliza o presente como referente de comparación. “Una idea fija cambia el destino de un hombre. A veces le temo a eso, porque yo soy terco y a la corta o a la larga me salgo con las mías. A mí nada se me puede meter en la cabeza. No le doy tiempo a las ideas; ellas vienen y las pongo en marcha. Así fue que llegué a Cuba”, comenta o protagonista de *Gallego* (15). A memoria organiza o proceso de semiose dunha nova identidade e a inserción na cultura do Outro. Controla o presente desde o pasado. O presente é o actual, o banal e cotián. Une o encontro do espazo actual co que está lonxe. Un determínase sobre o outro. A memoria articula o retorno á orixe e, de acordo con Michel Foucault, dálles novamente vida a aquelas caras medio desfiguradas (“half-effaced figures”, Weber, 293). “La memoria, digo yo, es traicionera. Mientras más para atrás se la lleva, más clara se pone”, observa Manuel (*Gallego*, 24).

Significativo e punzante é o espazo recordado:

Tengo muy buena memoria para el pasado. Mientras más echo para atrás, más claro lo veo todo. Eso les pasa a los viejos. El presente no lo recuerdo tanto. A veces me pregunto qué hice ayer, con quién hablé, qué comí, y no me viene nada a la mente. Hago un esfuerzo grande y nada. Inútil completamente. Entonces me quedo en blanco y es como si estuviera retenido o atrabancado en una época remota. La aldea, por ejemplo, me viene clarita a la memoria. Eso no se me ha borrado. Tam-

bién porque yo soy muy patriota y mi tierra no la olvido nunca. Pero, en verdad, hay mucho de realidad en todo. Mi aldea es muy bonita a pesar de lo triste. Las robledas, los junquerales, las rías, el soto, todo eso es mi infancia. No lo puedo negar. En las romerías de La Tropical se cantaban las coplas gallegas y mis paisanas lloraban a mares. Sobre todo con aquella de: “Lonxe d’a terriña, ¡qu’angustias me dan!.../os que vais pr’a ela con vos me levai”. O aquela otra que cantaba Carmen la buñelera, gallega mil por mil: “Son as rosas destes campos, olentes e bonitiñas,/jay, quén aló che me dera, anque deitado en ortigas!” (*Gallego*, 154-155).

Por non poder lembra-lo espacio afastado suicídase Lucrecia Fierro (*Gallego*, 161). E o afiador Manuel Ruiz, co mesmo nome có protagonista de *Gallego*, subiu a unha mesa e puxo a cabeza nun ventilador de aspas grandes esperando a tallada. Tan só conseguiu unhas grandes mazaduras. Conxelároa a carta do irmán anunciándolle a morte da nai.

Xa a filosofía dos autores clásicos se interesou en defini-la relación entre os dous conceptos de memoria, un como orixe (así en Platón) e o outro como representación. Os gregos consideraban a memoria no só como parte inherente á arte, senón como a xénese de toda produción artística. De feito, *Mnemosyne*, a personificación grega da memoria era, segundo a tradición de Hesíodo, a nai das Musas: a portadora das patroas das artes e das ciencias. En contraste, a filosofía moderna concentrouse principalmente no *locus* da memoria. Existen dúas posturas no

debate. A primeira define a memoria dunha maneira psicofisiolóxica, como pegada ou vestixio deixado na mente por impresións reproducibles a través das leis da asociación. A segunda vén a se-la reprodución fluída e completa (pura fluidez psíquica) da memoria. Descartes distinguiu entre dúas formas de memoria: *la mémoire corporelle*, consistente en pegadas deixadas na mente, e *la mémoire intellectuelle*, a espiritual e incorpórea. Tamén distinguiu entre a memoria como conservación do pasado e como recoñecemento (*réminiscence*); distinción aínda mantida polos filósofos contemporáneos a pesar dunha discrepancia ocasional sobre tal nomenclatura.

O filósofo Henri Bergson prestoulle grande atención ó problema da memoria e ás súas posibles formas. Para Bergson, a memoria pódese presentar en forma de hábito (“memoria da repetición”), ou de representación. Mentres que a primeira é unha memoria psicofisiolóxica, a segunda é a “memoria pura”; é dicir, constitúe a continuidade do ser e a esencia da conciencia. Esta é definida á súa vez como a esencia espiritual do ser humano. O *homo-sapiens* é a única especie que ten memoria. Conserva o seu pasado, actualízao no presente e dálles nova forma ós conceptos de historia e tradición. A “memoria pura” é a base da memoria psicolóxica. Implica retención, repetición e ata reprodución do pasado. Así pois, a memoria pura tamén representa a restauración afectiva: o seu *revivir*. En “Autobiographical

Memory”, John A. Robinson (1992, 246) postula a idea de que a memoria autobiográfica prové unha penetración da experiencia estética (“Literary theorists may descry the biographical fallacy, but the fact remains that art not only examines experience but frequently is shaped by specific events in the artists’ lives”), e suxire que as experiencias persoais do lector tamén poden afecta-la súa resposta (*response*) á obra de arte (“The meaning of a story cannot be reduced to a cognitive schema or form. It also has a personal meaning which develops from interactions among story features and the personal experiences which are evoked in the reader”).

Se a memoria é a orixe das artes, facilmente se pode postular que a través delas (da escritura, por exemplo) un podería volver ó estado orixinal da memoria, é dicir, á presenza mesma da representación. No ensaio “The Poetics of Memory” (1979), Joseph Weber prové unha interesante observación sobre a misión artística do século dezanove para recrea-lo pasado. Para Weber, a memoria é un movemento dialéctico; un sistema elaborado de inmortalidade que implica un descenso órfico e unha ascensión erótica. Ó participar nun ascenso platónico cara ó

reino das ideas, a xeito de impulso divino, o artista atopa a súa base na imaxinación. Inténtase dominar a través da memoria a forza destructora do tempo. Para San Agustín, este impulso leva ó recoñecemento da verdade eterna ou *logos*: un despertar análogo á realidade máis alta que o home obtén a través dos sacramentos. Así, pois, a poética da memoria tende a ser simbólica e alegórica a modo, en palabras de Hölderlin, de “Holy Way”. A través dela o artista posúe unha misión case-divina. Para Baudelaire, ó igual que para Hobbes, a imaxinación e a memoria eran unha e a mesma².

Joseph Weber, pola contra, suxire que a imaxinación desempeña un rol importante para a reconstrucción da memoria. A memoria como dialéctica que fluctúa entre a inocencia e a experiencia xorde do poder enérxico entre a actividade conceptual e o poder imaxinativo. Nese espacio conceptual, a memoria móvese do pasado ó presente. Situada nun tempo abstracto, funciona a modo de desarticulado palimpsesto. As súas capas de referencia superpóñense unha sobre outra: relixión, historia, civilización, experiencia, educación, sucesos culturais, movementos políticos. Nada se elimina ou se esquece. Os feitos do pasado altéranse

2 Este elemento amnésico de busca foi practicado por poetas tan diversos como Wordsworth, Chateaubriand, Hölderlin, Hugo, Yeats, Pound, Eliot e Auden. Non obstante, quizais sexa Charles Baudelaire quen, no século XIX, descubriu os defectos desta pretensión. Home e poeta moderno, Baudelaire afofouse angustiosamente no París do “high capitalism”, aínda que sen atopar-los momentos elusivos da ‘experiencia verdadeira’ na memoria. De feito, foi a través dunha lectura intensa de Baudelaire como Proust se inspiraría máis tarde para escribi-lo libro que quizais sexa o punto culminante da literatura amnésica, *A la recherche du temps perdu* (1913-1927). Segundo Walter Benjamin (1968, 182), “while Proust’s restorative power remains within the limits of earthly existence, Baudelaire’s transcends this realm, thereby paradoxically staying true to the romantic tradition from which he breaks”.

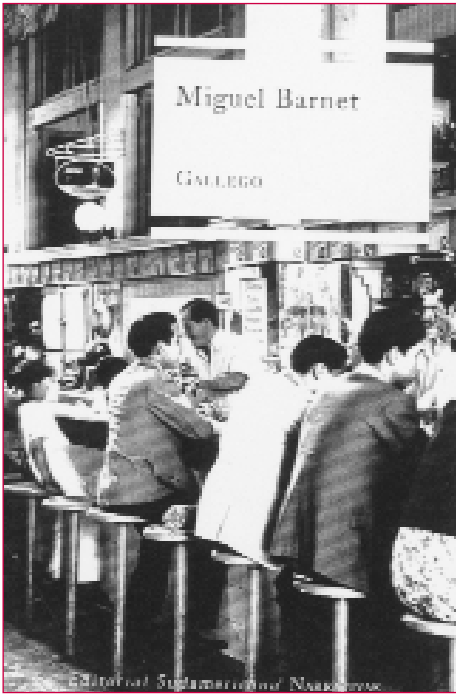
ou varían cos da vida real (Weber, 295). Así, o retorno absoluto cara ó pasado non é máis ca unha simple quimera, xa que a “memoria verdadeira” consiste tamén nunha propensión natural a reforzar sensacións e percepcións do pasado co presente. O intento de recobrar unha vida anterior, unha imaxe antiga dun pasado vivido, serve tan só para intensificar unha maior dor: a conciencia irreparable dunha perda. A imaxe creada pola memoria viría a sela encarnación dunha ausencia. Está radicalmente relacionada, á súa vez, coa nostalxia, coa saudade e ata coa melancolía. O recordo asocia imaxes, vestixios, substitucións non orixinais. Porque o ausente xa nunca se recobra. Ou tal vez si, aínda que xa de forma diferente. “Nunca desistí de volver a Pontevedra. Esa era una idea fija en mí. Quería volver a ver a mis abuelos, a mi hermana, a mis sobrinos, que no conocía. Era el sueño de todo peninsular. Lo demás es cuento”, comenta Manuel Ruiz (*Gallego*, 119).

Así, pois, o recordo vívese, segundo Jankélevitch (370), a través dunha insuficiencia que no canto de supli-lo pasado confirma a angustia da nostalxia e a irreversibilidade do tempo. Para Sigmund Freud, a lembranza é vista a través da cortina (“screen memory”) da subxectividade (Jankélevitch, 276). James Olney estudia o papel do suxeito no recordo afirmando cómo toda imaxe recordada, lugar, idea ou obxecto, contén, inevitablemente, ben de forma explícita ou implícita, unha referencia básica coa persoa que establece o

recordo. Para Weber, o século XIX marca unha dramática transformación dentro das artes. Por primeira vez desde San Agustín se comeza a elaborar un concepto do eu máis conscientemente. Os xéneros que mellor expresan a vida individual (a autobiografía, a novela, a poesía) convértense en medios expresivos para articula-lo concepto de tempo dentro da vida dunha persoa. Así, pois, a definición agustiniana da memoria como conciencia reafirmase no pensamento artístico dese século. De maneira paradoxal, a memoria convértese na suxeición a unha conciencia de tempo e, á vez, é un xeito de superar esa conciencia. Vén a ser, pois, un esforzo dentro dunha visión de permanencia estética para salvarse do espacio que se afasta e do tempo que consome o recordo ou a memoria (Weber, 295).

O relato *Gallego* delata a través da boca do personaxe —á súa vez narrador—, e do mesmo título, unha etnia e unha identidade. Fracciónase en cinco partes que forman os fitos de quen narra desde o presente. Abarca unha vida de case oitenta anos: a aldea galega, travesía no barco, chegada a Cuba nos anos vinte, peripecias múltiples do protagonista, marasmo político, volta á aldea, Guerra Civil, retorno de novo a Cuba, e péchase o texto co triunfo da Revolución cubana e a última viaxe á aldea.

Muchas cosas me hacen feliz. Todavía cuando recibo una carta de mi hermana o de mis sobrinos me pongo alegre, se me sube la sangre a la cabeza. Clemencia insistió tanto

Capa da edición da Editorial Sudamericana, 2002.

en que yo volviera a mi casa que volví. Ella quería verme de todas maneras, y le di el gusto. ¿Cómo iba a decirle que no a mi hermana? Volver a mi tierra después de veinte años era algo muy grande. Ahora iba con canas, más cojo que nunca y hasta un poco abultado de espaldas (*Gallego*, 219).

É obvio o carácter híbrido do relato: un testemuño que combina autobiografía, historia política, testemuño oral, biografía, observacións sociolóxicas, prácticas relixiosas, etnografía e presenza de xentes sen historia e sen identidade aparente. A memoria abarca, coma no posterior relato de Barnet, *Ofi-*

cio de un ángel (Madrid, 1989), a crónica en catro tempos ben diferenciados: nenez, adolescencia, xuventude e vellez; e en tres viaxes de ida e volta. O primeiro desarraigo móveo a pobreza e a aventura económica; o segundo, o desengano político e a derrota da España republicana, o terceiro é o final reencontro coa familia, xa entrado Manuel Ruiz nos oitenta anos. Coincide coa redacción do relato e co tempo real da súa escritura: “Ya cumplí ochenta años el 3 de marzo y todavía me puedo comer un caldo gallego a las doce de la noche y tirarme en la cama a dormir a piernas sueltas” (*Gallego*, 111).

Gallego é, pois, a vida dun home transido de nostalxias e transeúnte de si mesmo: un magnífico exemplo de relato escrito *in senectute*. Vai desvelando e revelando, a modo de ecos sentimentais, a existencia habitada pola ausencia da nai (“Mi madre era el espectáculo más doloroso de todo aquello. La encontré de pie, con una escoba sin mango, sorda y ciega, sin saber qué estaba pasando”, *Gallego*, 169), que se dobra en símbolos claves: casa arredada, aldea, lingua silenciada, espazos botados de menos. As varias mulleres coas que sucesivamente convive o “Gallego”, o paso dunhas a outras —Leoncia; a Mañica, que lle pon os cornos con Paco (151); finalmente a simbólica América (*Gallego*, 113, 125, 138-139, 141, 148-150), delatan a ausencia da que a penas se tivo: a nai. Tales transferencias configuran outros múltiples desprazamentos (de oficios, de profesións, de lugares habitados, de

amizades), e a radical alienación dunha identidade en busca do 'Outro' que non é: o galego xa cubano ou o cubano que nunca deixa de ser galego. "Esa es la verdad de mi raza. Somos fieles a la patria y a la familia" (*Gallego*, 17), explica Manuel ó principio do seu relato. A terra ausente é como "el paraíso de mis ensueños" (carta de José R. de Páramo, *Galicia*, 24 de febrero de 1907).

Como un imaxinario soliloquio, a casa da memoria vai fiando recordos e espacios: as irmás, a avoa, o rezo do rosario, o avó e o neto. O retrato dos outros ten correspondencia co autorretrato prototípico do eu mesmo: "Yo era bajito, de nariz larga —ahora se ha reducido un poco—, de piernas zambas y ya con poco pelo. No tenía porte de chulo. Lo que me salvaba es que estaba bien despachado. Al menos eso. Por algo Librada se enamoró de mí y me daba comida y albergue de gratis. Nunca me gustó ir a los barrios de mujeres malas. Al principio tuve que ir bastante, si no reventaba, pero luego me retiré" (*Gallego*, 96). E tal autorretrato fíxase como asentado estereotipo; "Y, como gallego, siempre me ponían de mequetrefe, de tonto, de hazmerreír. Ese era el gallego de esos años aquí" (*Gallego*, 97). Contrástase co cubano: "El gallego es para adentro. El cubano no; el cubano es un andaluz con sombrero de pajilla" (165).

Gallego é tamén o itinerario dunha aprendizaxe. A soidade, a vida dura, a subsistencia, o deambular por rúas e barrios, fixan unhas estruturas topográficas ben marcadas: da periferia ó

centro, nun continuo vaivén de idas e voltas; épica persoal que se transcende como colectividade. A situación política ten o seu contrapunto na Guerra Civil española que sorprende ó personaxe en busca dun novo porvir na capital de España. Defensor da República, cólleo o 16 de xullo do 36 en Madrid, a onde chegara da aldea galega en busca de nova fortuna. Alí fracasara rotundamente, no seu primeiro regreso de Cuba, como transportista e como muiñeiro ("Los molinos me llevaron al hospital", 172). Miliciano pola causa democrática, participa na fronte do Jarama (186), na toma de Brunete e Teruel e presencia a desfeita: a derrota final, o paso da fronteira francesa. "Vi mujeres descalzas y otras que cargaban sus hijos como fardos kilómetros y kilómetros, sin provisiones de ningún tipo. Ni agua siquiera. Fue una huida como no se ha visto nunca" (192). A súa aceirada crítica esténdese ó dictador Francisco Franco: "Además de sanguinario, era un mentiroso y un truhán". O discurso político abarca outros espazos e tempos: a Cuba do acabado de chegar: "Ya era el año veinte. Aquí no se hablaba más que de huelgas, bombas como la de Caruso, el tenor, y elecciones. Pasé unas cuantas semanas que ni fu ni fa. Harina y agua" (104). Alude á época do machadato —"la peor época de Cuba"— (131) coas súas folgas e torturas, ó ciclón de outubro do vinteseite e á escaseza de traballo. "Machado se convertía en un tirano. Unos decían: 'Se cae mañana'; otros: 'Ni de la cama se cae', y así [...]" (*Gallego*, 149). As alusións políticas esténden-

Biografía de un cimarrón é outra das obras de Barnet con temática semellante á de *Gallego*.

se á chegada de Batista (214), ó caos social e político que lle segue e ó triunfo da Revolución de Fidel Castro. “Me gustaba la revolución, y Fidel me pareció un hombre radical y sin medias tintas. Venía a sanear de raíz, no como los anteriores, que gobernaban con el estómago” (219). Choca a nota cultural: “En ese interin de mi vida me lo rumboaba todo” (119), describindo o teatro de Alhambra, actores, actrices (123) e a posta en escena de *Cuando vino Mefistó-*

feles, realzando a chegada do anarquismo e do bolcheviquismo (123).

O desarraigo sentimental corre paralelo co espacial. Desde Madrid bótase de menos a aldea arredada: “extrañaba mi aldea, siempre la he extrañado, pero hubiera querido que ella fuera más grata quiero decir por el hambre que se pasaba y por las penurias. En cuanto a la belleza, bueno, no he visto yo nada más bonito que las colinas gallegas cuando el humazo las

cubre, y las rías grandes y el verdor, que es el más brillante que hay” (175). Alí quedou esperándoo a súa moza Casimira. E en Madrid convive coa súa nova muller, Josefa Garay á que ó esta-la-la guerra envía a Bilbao e non volve ver (175). Unha nova muller con nome emblemático, América, coa que casa despois da Revolución (204), pecha simbolicamente o novo estado: unha familia feita con dúas fillas: unha enfermeira e outra botánica (*Gallego*, 219).

Como vemos, a experiencia testemuñal do protagonista é o único soporte que outorga unidade e coherencia ó relato: vidente do narrado, protagonista do vivido e informante de toda unha colectividade. Vive momentos clave da historia de Cuba e no seu continuo deambular configura a psicoloxía de todo un conxunto humano representativo: os galegos emigrados. Abarca o ciclo de toda unha experiencia vital: da infancia á soleira da morte. A identidade escindida fíxase paralelamente coa memoria articuladamente fragmentada. Fluctúa entre o presente que se narra e o pasado que se recorda. O centro de atención é o proceso de apropiación dunha identidade, baseada na percepción do Outro: conducta, crenzas, relacións afectivas, aspiracións, fracasos, logros. “Me sentí un señor por primera vez en mi vida. A los sesenta

años volaba a mi tierra con los ahorros de mi trabajo” (219-220).

O protagonista Manuel Ruiz é tamén a metáfora da construción dunha identidade, aínda que situado á marxe da historia, do relato oficial, do poder. O descentramento tanto do narrador como do suxeito narrado é sintomático. Se ben o testemuño se inicia e se apoia na presenza de documentos biográficos e autobiográficos, o autor implícito adopta unha postura dobre: como narrador e como informante que leva a cabo entrevistas, que transcribe o documento e asegura desta maneira a súa historicidade. De aí a importancia das notas a pé de páxina. Testemuñan e confirman, a xeito de crónica testemuñal, o proceso de aculturización e a traxedia que implica o desarraigo espacial e o proceso de asumir outra identidade: “Porque yo me fui de mi casa el tres de marzo de mil novecientos dieciséis, con un frío seco que traqueteaba los huesos. Antes de irme miré bien mi casa. Quería llevarme el recuerdo clarito de todo. Mi casa no era grande ni linda, ni nada por el estilo, pero era mi casa, donde nací yo el tres de marzo de mil novecientos; por eso esa fecha no se me puede olvidar”, relata Manuel Ruiz (*Gallego*, 37)³.

A casa é o espacio do nacer. Dela sáese pero a ela vólvese física ou oniri-

³ Gaston Bachelard, en “The Poetics of Space”, establece o termo de topoanálise no estudio psicolóxico das nosas vidas íntimas. E fala tamén de topofilia: o amor ó espacio entrañable. Indica sobre a casa: “The house we were born in is an inhabited house. In it the values of intimacy are scattered, they are not easily stabilized, they are subjected to dialectics” (14). Observa noutra ocasión: “The house, then, really is an instrument of topo-analysis; it is even an efficacious instrument, for the very reason that it is hard to use” (47).

camente. Irse da casa é a grande experiencia educativa⁴. Pero o desarraigo máis radical é o irse un da súa terra. A *Odisea* é o gran texto do desarraigo e do regreso. Articúlase desde o descubrimento do cotián e do doméstico nesa mítica viaxe que abarca terra e mar, o inframundo e o reino da morte. O mozo Telémaco abandona o espacio seguro e cercado da súa illa, a casa materna que custodia a figura abafante da nai, para ir á procura do seu pai perdido. No proceso da súa busca atopa a propia identidade⁵. Tanto os mitos como os personaxes e os relatos literarios da viaxe e da situación nun novo espacio son arraigadas cristalizacións poéticas da experiencia humana. De Ítaca hai que marchar ó chegar a certa idade. Asegura a madurez de quen se afasta e configura a propia identidade. Cada paso na nova cidade é un descubrimento. A aprendizaxe non acaba nunca. Conduce a novos espacios, e a mesma experiencia repítese ante o novamente descuberto: rúa, ventá, casa, habitación, porto de mar. Tal lle ocorre ó galego Manuel Ruiz, persistente ambulante por barrios, rúas e parques da Habana, pero espaciando

con frecuencia a súa memoria na Galicia arredada: “Cuando me siento en el parque no pienso más que en mi tierra. Y eso que quiero a Cuba como si hubiera nacido aquí. Pero mi tierra no la puedo olvidar. Algunos me critican porque todavía hablo con acento gallego. Bueno, el acento no se pierde. Yo llegué aquí con dieciséis años. Ahora tengo ochenta y hablo igual. La lengua gallega es difícil de olvidar”. Conclúe con fina ironía: “Y yo no digo nada. ¿Qué voy a decir ya?” (*Gallego*, 224). Con acerto escribe Gaston Bachelard: “Great images have both a history and a prehistory; they are always a blend of memory and legend, with the result that we never experience an image directly” (33). Desda terra arredada, a casa é o centro da saudade. Xera toda memoria e reúne en máxicas pinceladas o real e o irreal, o imaxinado e o vivido como experiencia persoal. Nunha ocasión compárase o espacio do recluso que acaba de chegar ó xa afastado. Tal era Tiscornia: “Acostumbrado a mi casa, aquello me supo a rayos. Chinchas, pulgas, cucarachas, de todo en aquel calabozo. Creo que estuvimos encerrados como tres días, hasta que

4 Gaston Bachelard expresa ó respecto: “In a passage like this, imagination, memory and perception exchange functions. The image is created through co-operation between real and unreal, with the help of the functions of the real and the unreal. To use the implements of dialectical logic for studying, not this alternative, but this fusion, of opposites, would be quite useless, for they would produce the anatomy of a living thing. But if a house is a living value, it must integrate an element of unreality. All values must remain vulnerable, and those that do not are dead” (59).

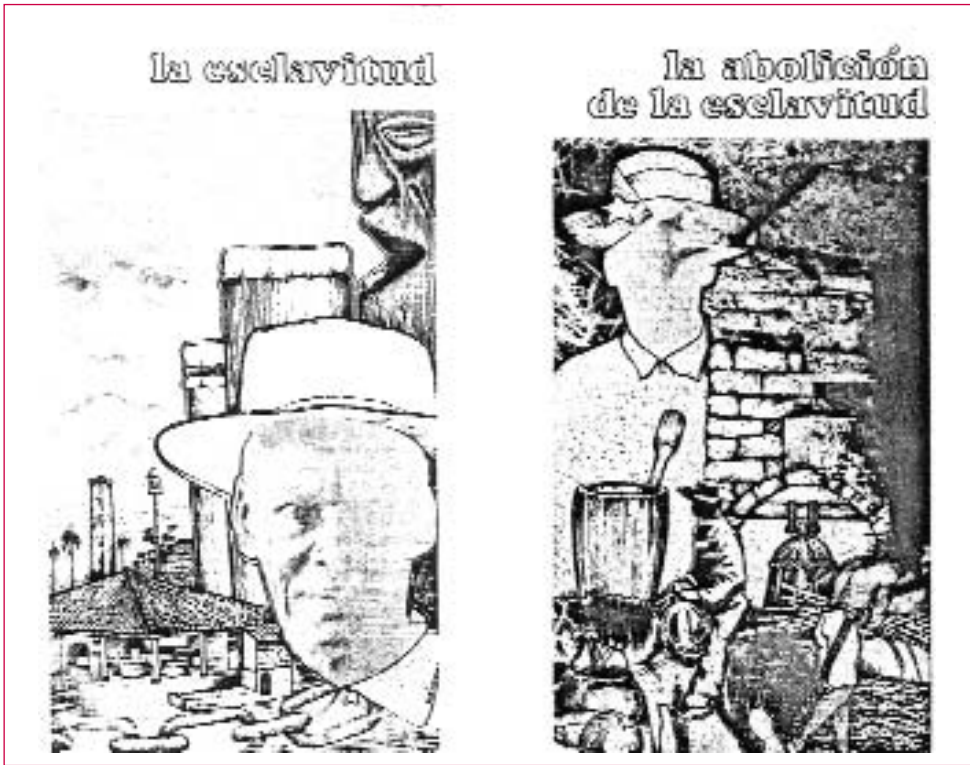
5 Expresouno moi ben Marc Augé, “To be born is to be born in a place, to be assigned to residence. In this sense the actual place of birth is a constituent of individual identity”. E en “From Places to Non-Places” escribe: “If a place can be defined as relational, historical and concerned with identity, then a space which can not be defined as relational, or historical, or concerned with identity will be a non-place” (77-78). E tamén, “Place and non-place are rather like opposed polarities: the first is never completely erased, the second never totally completed; they are like palimpsests on which the scrambled game of identity and relations is ceaselessly rewritten” (79).

vino un oficial y me pidió que saliera. Le hice la historia verdadera. Y me llevó a un pabellón donde había de todo: chinos, españoles, polacos, ¡qué se yo!” (*Gallego*, 54-55). “In short, the house we were born in has engraved within us the hierarchy of the various functions of inhabiting. We are the diagram of the function of inhabiting that particular house, and all the other houses are but variations on a fundamental theme”, escribe Bachelard (15). O primeiro espacio habitado, dantesco, o da chegada, vai determina-la conducta do mozo Manuel Ruiz. Ó chegar á Habana é conducido a Tiscornia. En nota explícase: “Tiscornia fue un campo de reubicación carente de recursos y facilidades. Ahí se enviaba a los viajeros procedentes de todas partes del mundo. Particularmente cruel y abusivo fue el trato que siempre se les dio allí a los emigrantes españoles, asiáticos y judíos. Tiscornia fue un antro de delincuencia y corrupción. Sus administradores hicieron fortunas con el negocio de los permisos de entrada al país. Tiscornia es parte de la leyenda negra de la inmigración a Cuba” (*Gallego*, 53, nota 8)⁶.

O alimento está tamén asociado coa casa. Ó lembrar a Manuela, e o crime pasional que deu orixe á súa morte (106), asóciaa coa fariña “más sabrosa que he comido en La Habana, huérfana y todo, la comí yo en casa de la Manuela aquella” (107). A radiografía do galego constrúese desde o poder económico e político, situado como minoría migratoria na marxe. Así se instaure á súa mesma chegada á Habana pasando do barco á reclusión. Á pregunta de “¿Fabián, tú sabes lo que es un diccionario?”, a resposta é degradante: “¡A joder con tu padre! —contestaba él. —Pues mira: un diccionario es un libro grande donde dice que gallego es un animal nacido al norte de España para beneficio del hombre” (73-74). Fabián, como a gran maioría dos galegos acabados de chegar a Cuba, traballaba como excelente mozo de carga. Asombra neste sentido a restrita de oficios físicos que ten que aturar Manuel Ruiz: estibador, vendedor de carbón cun carromato, cargador de sacos de penso, vendedor de vasoiras, de doces en feiras, peón de albanel (117), traballador no campo de tabaco, suplente nos tranvías (127), carpinteiro (132)⁷. O máis fructuoso foi tal vez o de

6 Por “anthropological place” entende Marc Augé “the possibility of the journeys made in it, the discourses uttered in it, and the language characterizing it” (“From Places to Non-Places”, 81). “The term ‘space’ is more abstract in itself than the term ‘place’, whose usage at least refers to an event (which has taken place), a myth (said to have taken place) or a history (high places). It is applied in much the same way to an area, a distance between two things or points (a two-metre ‘space’ is left between the post of a fence) or to a temporal expanse (‘in the space of a week’)” (*Ibid.*, 82).

7 En páxinas posteriores afirma Augé: “We could say, conversely, that the act of passing gives a particular status to place names, that the faultline resulting from the law of the other, and causing a loss of focus, is the horizon of every journey (accumulation of places, negation of place), and that the movement that ‘shifts lines’ and traverses places is, by definition, creative of itineraries; that is, words and non-places” (*Ibid.*, 85).

Comezo dos dous capítulos de *Biografía de un cimarrón*.

corador de tranvías: “En el tranvía fue como yo conocí al dedillo a esta ciudad. Fue como conocí al cubano y me asocié un poco más a la política” (134). O espacio recluso do tranvía, a xeito de venda quixotesca, ambulante, congrega, aglomera e disgrega no breve tempo dun día unha gran variedade de

caras e de suxeitos. Quen cobra o ticket do tranvía establece un contacto que, se ben económico, dá ocasión a outros diferentes intercambios. Rompe abruptamente unha conversación pero á vez goza da confidencialidade do narrado e do oído. Un tranvía é un noticario aberto de actualidade e sorpresa⁸.

8 Diferencia Marc Augé entre o lugar e o non-lugar: “Clearly the word ‘non-place’ designates two complementary but distinct realities: spaces formed in relation to certain ends (transport, transit, commerce, leisure), and the relation the individuals have with these spaces. Although the two sets of relations overlap to a large extent, and in any case officially (individuals travel, make purchases, relax), they are still non confused with one another; for non-places mediate a whole mass of relations, with the self and with others, which are only indirectly connected with their purposes. As anthropological places create the organically social, so non-places create solitary contractuality” (*Ibid.*, 94).

A identidade non é un concepto unificado, máis ben fragmentado e fracturado, nunca singular senón plural. Asume e inclúe discursos, prácticas e posturas complementarias e á vez opostas. A identidade asocia unha lingua, unha cultura, un proceso en proceso que pasa de cómo foi representado a cómo será no futuro como representación. A identidade é un proceso de asimilación e de derivación; orixínase e desenvólvese desde o interior dun mesmo. Proceso de poder que implica a exclusión ou a inclusión na esfera dese mesmo poder. “Yo quiero a Cuba como si fuera mi tierra. Con todo y que he pasado aquí unas cuantas tormentas. Pero a Galicia no se le olvida. Yo siempre quise regresar y lo hice cuando tuve mis huevos de oro bien alineados en el escaparate” (80). E se ben se regresa á aldea da infancia para recobra-lo xa perdido, a imaxe final é a volta definitiva: pero “volví, porque el diablo son las cosas y me dio otra vez la idea fija de Cuba y Cuba, y cuando vine a ver estaba de nuevo viendo palmas reales. Digo esto porque uno puede ser orgulloso de su patria y querer a otra como quiero yo a ésta. Yo estoy muy orgulloso de ser gallego. Colón mismo era gallego” (*Gallego*, 80-81).

A vella identidade transfigúrase en mito xa desde o espazo presente como unha vella posesión e como asimilación do posuído que avala a historia e a vicisitude persoal. Ó igual ca en *Biografía de un cimarrón* de Barnet (1966), *Gallego* é o relato do proceso de aculturalización dunha intimidade e

dunha etnia: un galego co seu eu e os seus novos outros que lentamente o van substituíndo. E como en *Canción de Rachel*, Barnet trata de ilustrar por medio dun personaxe “representativo” unha vida, que son moitas; ou unha memoria que é a *Odisea* dunha recuperación: o proceso de reconstruír sobre unha vella etnia unha nova identidade. O peche final do relato é un emblemático silencio. “Y yo no digo nada. ¿Qué voy a decir ya?”.

En páxinas previas declara Manuel Ruiz: “Con dolor de mi alma, me fui de Arnosa como en julio del sesenta. Todavía espero volver” (221). Manuel Ruiz nunca regresou xa á súa terra como galego. Se ben cubano, o texto de Barnet reafirma unha vez máis a outra identidade que lle dá título ó relato asumido desde o silencio da súa propia cubanidade.

BIBLIOGRAFÍA CONSULTADA

- Alonso Girgado, Luis, “Miguel Barnet, junto a la revolución”, *Insula*, 521, 1990, p. 23.
- Augé, Marc, “Anthropological Place”, en *Non-Places. Introduction to an Anthropology of Supermodernity*, Verso, London-New York, pp. 42-74.
- “From Places to Non-Places”, en *Non-Places. Introduction to an Anthropology of Supermodernity*, Verso, London-New York, pp. 75-115.
- Barnet, Miguel, “La novela testimonio: socio-literatura”, en *Canción de Raquel*, Barcelona, 1979, pp. 125-150.

- Bachelard, Gaston, *The Poetics of Space*, trad. Maria Jolas, Boston, Beacon Press, 1969.
- Beberly, John, "The Margin at the Center: *On Testimonio* (Testimonial Narrative)", en Sidonie Smith and Julia Watson (eds.), *De/Colonizing the Subject. The Politics of Gender in Women Autobiography*, Minneapolis, University of Minnesota Press, 1992, pp. 91-114.
- Benjamin, Walter, *Illuminations*, ed. Hannah Arendt, New York, Schocken Books, 1968.
- Bhabha, Homi K., *The Location of Culture*, London and New York, Routledge, 1994, pp. 123-170.
- Butor, Michel, "The Space of the Novel", en Richard Howard (ed.), *Inventory*, New York, Simon and Schuster, 1968, pp. 31-38.
- Clifford, James, "Diaspora", *Cultural Anthropology*, 9, 1994, pp. 302-338.
- Culler, Jonathan, *The Pursuit of Signs: Semiotics, Literature, Deconstruction*, Ithaca, Cornell University Press, 1981.
- Delgado, María Cristina, "La vida no es tan real", *Unión*, ano III, núm. 9, La Habana, 1990, pp. 64-70.
- Grossberg, Lawrence, *We gotta Get Out of the Place. Popular Conservatism and Postmodern Culture*, London and New York, Routledge, 1992.
- Hall, Stuart, "Introduction: Who needs 'Identity'?", en Stuart Hall and Paul Dubay (eds.), *Questions of Cultural Identity*, London, Sage Publications, 1996, pp. 1-17.
- Jameson, Fredric, "De la sustitución de importaciones literarias y culturales en el tercer mundo. El caso del testimonio", *Revista de Crítica Literaria Latinoamericana*, 36, 1992, pp. 117-133.
- Jankélévitch, Vladimir, "La nostalgie", en *L'irréversible et la nostalgie*, Paris, Flammarion, 1974.
- Johnson, Barbara, *A World of Difference*, Baltimore and London, The Johns Hopkins University Press, 1987.
- Lain Entralgo, Pedro, *Teoría y realidad del otro*, Madrid, Revista de Occidente, 1961.
- Olney, James, *Memory and Narrative: the Weave of Writing*, Chicago, Chicago University Press, 1998.
- Paz, Octavio, *La casa de la presencia: poesía e historia. Obras completas*, I, 4ª ed., México, Fondo de Cultura Económica, 1994.
- Robinson, John A., "Autobiographical Memory", en Michael Gruneberg e Peter Morris (eds.), *Aspects of Memory*, London and New York, Routledge, 1992, pp. 223-251.
- Rutheford, J. (ed.), "Cultural Identity and Diaspora", en *Identity: Community, Culture, Difference*, London, Lawrence and Wishart, 1990, pp. 222-237.
- Smith, Sidonie, "Who's Talking /Who's Talking Back? The Subject of Personal Narrative", *Signs*, 18.2 (Winter 1993), pp. 392-407.
- Stamelman, Richard, "The 'Presence' of Memory", *L'Esprit Createur* 36, 3 (Fall 1996), pp. 65-79.
- Starobinski, Jean. "The Idea of Nostalgia", *Diogenes* 54, 1966, pp. 81-103.
- Weber, Joseph G., "The Poetics of Memory", *Symposium* 33, 1979, pp. 293-298.
- Yates, Francis A., *The Art of Memory*, Chicago, University of Chicago Press, 1966.

Antonio CARREÑO: “Topografía da memoria: identidade e cultura en *Gallego*, de Miguel Barnet”, *Revista Galega do Ensino*, núm. 35, maio, 2002, pp. 107-122.

Resumo: O relato testemuñal de Miguel Barnet, *Gallego*, é un dos paradigmas máis salientes da apropiación dunha nova identidade en aguda dialéctica coa previa forma de ser e de convivir. A casa da memoria do galego Manuel Ruiz amósase escindida entre un espacio afastado e outro presente; entre unha casa que abandonou en Galicia, e onde sempre volve, e unha cidade (A Habana) que patea, de oficio en oficio, na procura do seu Outro, que xamais atopa. Espacio, tempo, memoria, identidade, arquivo e historia (anécdotas) son os instrumentos que Barnet manexa con gran mestría para fixa-la historia dun emigrante empobrecido que ve, na educación das súas fillas, xa na vellez, o logro dos seus esforzos. O cambio social que, de acordo con Barnet, comporta a Revolución cubana, “cubaniza” definitivamente ó galego Manuel Ruiz.

Palabras chave: Relato testemuñal. Identidade. Espacios. Memoria. Arquivo. Historia. Revolución cubana. Autobiografía.

Resumen: El relato testimonial de Miguel Barnet, *Gallego*, es uno de los paradigmas más sobresalientes de la apropiación de una nueva identidad en aguda dialéctica con la previa forma de ser y de convivir. La casa de la memoria del gallego Manuel Ruiz se presenta escindida entre un espacio lejano y otro presente; entre una casa que abandonó en Galicia, y a la que siempre vuelve, y una ciudad (La Habana) que patea, de oficio en oficio, en busca de su Otro, que nunca encuentra. Espacio, tiempo, memoria, identidad, archivo e historia (anécdotas) son los instrumentos que Barnet maneja con gran maestría para fijar la historia de un emigrante empobrecido que ve, en la educación de sus hijas, ya en la vejez, el logro de sus esfuerzos. El cambio social que, de acuerdo con Barnet, conlleva la Revolución cubana, “cubaniza” definitivamente al gallego Manuel Ruiz.

Palabras clave: Relato testimonial. Identidad. Espacios. Memoria. Archivo. Historia. Revolución cubana. Autobiografía.

Summary: Miguel Barnet’s testimonial narrative entitled *Gallego* is one of the most striking literary paradigms to convey dialectically the appropriation of a new identity in sharp contrast to a former self’s way of being and existing. Manuel Ruiz’s house of memory is split between distant and present space; between the home he was forced to abandon in Galicia and the city of La Habana which he tramps, from job to job, searching for the Other he cannot find. Space, time, memory, identity, archive, story (anecdote) are the tools Barnet masterfully employs to narrate the story of a poor emigrant who, in his old age, finally realizes his dream with the education of his two daughters. For Barnet, the social change brought about by the Cuban Revolution makes the cubanization of the Galician Manuel Ruiz possible.

Key-words: Testimonial narrative. Identity. Space. Memory. Archive. History. Cuban Revolution. Autobiography.

— Data de recepción da versión definitiva deste artigo: 31-01-2002.

